

SHAXS KAMOLOTIDA INTELLEKTUAL FAOLIYATINING INDIVIDUAL-TIPOLOGIK FARQLARI

Avlayev Orif Umirovich

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Psixologiya kafedrası dotsenti, psixologiya fanlari doktori (P.hD)

<https://orcid.org/0009-0003-8342-1774>

Annotasiya. Mazkur maqolada shaxs kamolotida intellektual faoliyatining individual-tipologik farqlarini nazariy-amaliy jihatdan asoslab berilgan. Bunda shaxs kamolotida intellektual faoliyatining individual-tipologik farqlarini maxsus metodikalar orqali tashxis etilgan va tuplangan empirik natijalari tahlil etilgan. Ya'ni, shaxs sosial intellektual faoliyatidagi individual-tipologik farqlar ikkita asosiy muammo atrofida guruhlanadi: turli yoshdan iborat talabalar muhitida intellektual faoliyatida dominant komponentini aniqlash va o'rganilayotgan fenomenning unumli rivojlanishini ta'minlaydigan sharoitlarni aniqlandi. Shaxs kamolotida intellektual faoliyatining individual-tipologik farqlari yaratildi. To'plangan natijalar asosida xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Talaba, kamolot, sosial-operasional, sosial-aksiologik, sosial-ekstravert, sosial-emosional, sosial-uyg'un, sosial-konkret, sosial-mavhum.

Shaxs kamolotga erishishini ta'minlash muammosi insoniyatning azaliy ezgu niyati bo'lib, ijtimoiy - tarixiy taraqqiyot davrining barcha bosqichlarida o'zining birlamchiligi, o'ta dolzarbligi bilan alohida ijtimoiy, ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy ahamiyat kasb etib kelgan. Xuddi shu boisdan inson shaxsi, uning kamoloti, unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar, faoliyat, tajriba, bilim, ko'nikma, malakalar, ijtimoiy munosabatlarning roli masalalarini hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy talablar va ehtiyojlarni hisobga olgan holda ilmiy asosda o'rganish shaxs kamolotini ta'minlash mexanizmlarini aniqlash va samarali shakl, usul, vositalarni ishlab chiqish uchun zarur hisoblanadi. Hozirgi kunda shaxs va uning kamolotini ta'minlovchi omillarni o'rganish sohasida bir tomondan differensiasiya hodisasi yuz bermoqda, ikkinchi tomondan esa, inson taraqqiyotining sintetik (umumlashtirish) tavsifi bo'yicha integratsiya holati ko'zga tashlanmoqda. Inson bir qator fanlarning tadqiqot ob'ekti ekanligini jamlangan holda, ixcham, yaxlit tarzda tasavvur etish uchun uni sosial va sosiobiologik jihatdan o'rganish maqsadga muvofiq.

Shaxsning turli yosh davrlaridagi ta'lim-tarbiya olishi, kasb-hunar egallashi, mehnat faoliyatining turli davrlaridagi rivojlanishi darajasi bilan sosial intellekt determinanti orasida quyidagi qarama-qarshiliklar mavjud:

- shaxsning kamoloti va uning sosial intellektual faoliyatini amalga oshirishi darajasi;
- insonning sosial intellektual faoliyati fenomeni tuzilishining murakkablashishi va uning namoyon bo'lishidagi psixologik to'siqlar;
- zamonaviy hayotdagi shaxs kamolotining yangi turlarini shakllantirish va shaxsning sosial intellektual faoliyatining namoyon bo'lishi va rivojlanishini o'rganish bo'yicha ilmiy asoslangan psixologik yondashuv yo'qligi;
- shaxsning sosial intellektual faolligini erta aniqlash uchun konsepsiya ishlab chiqish zarurligi, uning nazariy va metodologik asoslarini belgilash, shaxsning yuqori darajada rivojlanishini psixologik qo'llab-quvvatlash uchun eksperimental dasturlar yaratish;
- shaxsning sosial intellektual faolligi uning tipologiyasini, yoshini va jinsini hisobga olgan holda rivojlanishini psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash amaliyotiga ilmiy va uslubiy yordam yetishmasligi.

Shaxsning kamolotga erishishini harakatlantiruvchi kuch sifatidagi sosial intellektning ob'ektiv va sub'ektiv determinantlarining o'rganish yo'nalishlarida ham ilmiy — amaliy tadqiqot ishlarini olib borish dolzarblilik kasb etadi. Bunda shaxs kamolotga erishishining bosqichlari, manbalari, asoslari, omillari korrelyasiyasini ilmiy tahlil qilish asosida ularning samaradorligini oshirish mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

Hozirgi davrda jamiyat taraqqiyotida yuz berayotgan keskin o'zgarishlar sifat jihatidan yangi va nisbatan murakkab bo'lgan vazifalarni qo'yimoqda, bunda shaxs ijtimoiy intellektining rivojlanish darajasi, uning aqliy imkoniyatlari regulyatori, axloqiy jihatlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Shaxsda kamolotida sosial intellektning dinamikasi va tarkib topishi hamda shakllanishiga qaratilgan tadqiqotlar xorijlik olimlar E. Torndayk, F. Moss, T. Xant, G. Ollport, L. Terstoun, D. Veksler, Dj. Gilford, G. Ayzenk, P. Selov va Dj. Meyer, V. Keller, K. Dunker, M. Vertgeymer,

Dj.Kempion, U.Charl'zvort, J.Piaje, Dj.Brunner, L.Levi-Bryul', R. Sternberglar tomonidan amalga oshirilgan. Shuningdek, R.Nemov, A.Luriya, L.Vigotskiy, S.Rubinshteyn, V.Shadrikov, L.Venger, V.Aseev, K.Abul'xanova-Slavskaya, D.Lyusin, Ye.Xlistova, Ye.II'in, B.Anan'ev, Ye.Stepanova, B.Velichkovskiylar kabi rus olimlari tomonidan amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarda intellekt – inson aqliy faoliyatining muayyan shakli sifatida o'rganilib, uning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ochib berilgan.

METOD. Tadqiqotni amalga oshirish uchun suhbat, kuzatish, bahs-munozara, test metodlaridan, shu jumladan, intellekt test metodikalarining subtestlaridan foydalanildi. Natijalarni qayta ishlashda matematik statistika metodlarining qo'llanildi, sifat tahlili va ma'lumotlarning komp'yuterda qayta ishlandi, empirik ma'lumotlarning ko'p bosqichli qayta ishlanishi va interpretatsiyasi, ularning statistik ahamiyatligi va boshqa tadqiqotlar ma'lumotlari bilan taqqoslandi. Ma'lumotlarni statistik qayta ishlash SPSS 22.0 dasturlari yordamida amalga oshirildi.

TADQIQOT NATIJALARI. Shaxs sosial intellektual faoliyatidagi individual-tipologik farqlar ikkita asosiy muammo atrofida guruhlanadi: turli yosh vakillaridan iborat talabalar muhitida intellektual faoliyatni strukturaviy tashkillashtirishning dominant komponentini aniqlash va o'rganilayotgan fenomenning unumli rivojlanishini ta'minlaydigan sharoitlarni aniqlash.

Tadqiqotlar olib borishda biz tomonimizdan shaxs intellektual faoliyatining nazariy modeli ishlab chiqildi va u shaxs intellektual faoliyatini strukturaviy tashkillashtirishning individual-tipologik farqlarini tahlil qilish imkonini berdi.

Strukturaviy tashkillashtirishni tahlil qilishda biz quyidagi qoidalarga amal qildik:

- shaxs intellektual faoliyatining paydo bo'lishi, shakllanishi va qulashi jarayonlari mavjud;

- shaxs intellektual faoliyati o'quv, mehnat, jamoat va boshqa faoliyat turlari bilan bog'liq;

- shaxs intellektual faoliyatining strukturaviy komponentlari biri ikkinchisiga aylanib turib (ehtiyotlar motivlarda konkretlashadi, harakat operatsiyaga aylanishi mumkin va aksincha), har doim funksiyalarini alishtirib turadi;

- shaxs intellektual faoliyati tipi dastlab o'zining tashqi formasida insonlar o'rtasidagi tajriba almashish jarayoni sifatida vujudga keladi va shakllanadi, so'ngra esa uning asosida alohida shaxsning intellektual faoliyatini strukturaviy tashkillashtirishdagi tipologik, obraz va tushunchalarga tayanadigan farqlar shakllanadi.

- shaxs intellektual faoliyatining strukturasi kelib chiqqan holda, uning komponentlarining o'zaro aloqalari va rivojlanish darajasi (past, o'rta va yuqori) strukturaviy tashkillashtirishning tipologik farqlarini beruvchi asosiy ko'rsatkichlarini aniqlaymiz. Strukturaviy komponentlar ko'rsatkichlar o'rtasidagi yaqin korrelyasion aloqalar psixologik fenomen sifatida shaxs intellektual faoliyatining barqaror ichki tashkillashtirilishini aks ettiradi.

Matematik tahlil yuqori omillik yuklamasiga ($p \geq 0,05$) ega bo'lgan va shaxsning intellektual faoliyatida ko'rinadigan teran omillarni yuzaga chiqardi. Omillik yuklamasi omil va omillashtirilayotgan o'zgaruvchan o'rtasidagi korrelyasiya koeffisientidir. Omillik yuklamasi yuqori bo'lganida o'zgaruvchan mazkur omil bilan bog'liq va muvofiq guruhga kiradi (u orqali shaxs intellektual faoliyati ko'rinishlarining o'ziga xos xususiyatlarini tasvirlash mumkin). Biz aniqlangan omillarning taqdim etgan modelimiz bilan mosligini tahlil qildik. Omillik yuklamasi matrisasidan ko'rinib turibdiki, shaxs intellektual faoliyatiga hammasidan ko'ra ko'proq kognitiv komponent ta'sir qiladi.

Omil tahlili shaxs intellektual faoliyatining yuqori omillik yuklamasiga ($p \geq 0,05$) ega bo'lgan va shaxs intellektual faoliyatini tashkillashtirishning aniq ifodalangan komponentlariga ega bo'lgan to'qqizta turiga mos to'qqizta omilini aniqladi.

Shaxsning sosial intellektining kognitiv komponentini aks ettiruvchi birinchi omil operatsional deb nomlandi. U ijtimoiy jarayonlarga sosial intellekt operatsiyalarini amalga oshirish qobiliyatini belgilaydi, shaxsning sosial intellektual ish ko'nikmalari va bilimlar zahirasini qay darajada egallaganligini ko'rsatadi. Uning ko'rsatkichlari ajratib ko'rsatilgan o'zgaruvchanlarning yuqori omillik yuklamasiga ega va kognitiv ko'nikmalarni belgilovchi barcha ko'rsatkichlar bilan yuqori darajada ($p \geq 0,05$) korrelyasiyalanadi: gaplarni to'ldirish (0,756); so'zni o'chirib tashlash (0,804); o'xshashliklar (0,822); arifmetik masalalar (0,651); sonli qatorlar (0,712); hududiy tasavvur (0,758); hududiy umumlashtirish (0,709); umumiy

intellekt darajasi (0,890); qobiliyatlarning amaliy rejasi (0,905); qobiliyatlarning nazariy rejasi (0,745).

Ikkinchi omil — ijtimoiy jarayonlarning aksiologik omili, motivasion komponentni ifodalaydi — ajratilgan o'zgaruvchanlarning yuqori omillik yuklamasiga ega va shaxs intellektual faoliyatini anglab yetilganligini belgilovchi barcha ko'rsatkichlar bilan yuqori darajada ($p \geq 0,05$) korrelyatsiyalanadi: maqsadlar (0,860); hayot jarayoni yoki qiziqish va hayotning emosional boyligi (0,765); hayotning najaviyiligi yoki o'z hayotidan qoniqish (0,845); o'zini kuchli shaxs degan tasavvuriga mos keladigan Men lokus nazoratining (0,801); o'zini nazorat qilish, mustaqil ravishda qarorlar qabul qilish va ularni hayotga tadbir qilish qobiliyatini ko'rsatadigan Hayot lokus nazorati (0,665); hayotning anglanganligi, yo'naltiriganligi va vaqt istiqboli (0,787).

Uchinchi omil — ijtimoiylashuv jarayonlarida ekstravertlangan, motivasion komponentni ifodalovchi — introvertlangan omil — ikkichi qutbi, chunki o'zgaruvchanlar bu omilga turli belgilar bilan kirishadi: muloqotlar qadriyatlar (0,941), ish qadriyatlar (-0,865), individualistik qadriyatlar (-0,832), al'truistik qadriyatlar (0,836), o'z o'rnini belgilash qadriyatlar (-0,845), boshqalarni qabul qilish qadriyatlar (0,907).

To'rtinchi omil — ijtimoiylashuv jarayonining emosional komponentni ko'rsatuvchi emosional omil, — shaxsning ijtimoiy intellektual faoliyatining qanchalik emosional boy ekanligini ko'rsatadi. U quyidagi yuqori ahamiyatli o'zgaruvchanlarni o'z ichiga oladi: emosional xabardorlik (0,854), o'z his-tuyg'ularini boshqarish (0,868), o'zini motivatsiyalash (0,867), empatiya (0,846), boshqalarning his-tuyg'ularini tanib olish (0,724), emosional komponentning integrativ darajasi (0,948).

Beshinchi omil — uyg'un omil — quyidagi yuqori ahamiyatli o'zgaruvchanlarni o'z ichiga oladi: nazoratning ichki lokusi (0,754), hayotiy vazifalarni anglashning pastligi (0,535), hayotiy vazifalarning bir tomonga yo'naltirilganligining qat'iyligi (0,664), hayotiy vazifalarni amalga oshirishga bo'lgan ishonch, ularning faollikka yetaklovchi amaliyligi (0,628), shaxsga oid xarakteristikalarining uyg'unligi (0,908).

Oltinchi omil — konkret omil — shaxs intellektual faoliyatining amaliy tipini xarakterlaydi, konkret masalalarni yechishga yo'nalganlikni aks ettiradi (-0,903).

Yettinchi omil — mavhum omil — mavhum masalalarni yechishga bo'lgan qobiliyatning borligini izohlaydi (-0,937). Omil bo'yicha ancha yuqori baho shaxs intellektual faoliyatining mavhum komponentining ko'rsatkichini belgilaydi.

Sakkizinchi omil — intellektual-chidamli omil — stressga qarshi turish, qarshilik ko'rsatish qobiliyatini xarakterlaydi: ijtimoiy istalganlik (0,414), emosional barqarorlik (0,674), ekspressivlik (0,780), intellektual qiyinchiliklarni yengib o'tishdagi jasorat (0,614). U shaxs intellektual faoliyatining yengilligini belgilaydi.

To'qqizinchi omil — generatsiyalovchi omil (0,675) — shaxs intellektual faoliyatining mahsuldorligini aks ettiradi.

1-Jadval

Shaxs intellektual faoliyati turlarining izohlanadigan dispersiyasi

Tip	Qaromning bunlishidan keyingi ma'lumot	
	Dispersiya	Dispersiya (%)
Sosial-operasional	6,205	13,789
Sosial-aksiologik	4,819	10,709
Sosial-ekstravert	4,703	10,450
Sosial-emosional	4,527	10,059
Sosial-uyg'un	2,650	5,890
Sosial-konkret	2,021	4,492
Sosial-mavhum		
Sosial-intellektual-chidamli	1,888	4,196
Sosial-natijaviy	1,107	2,461

Shaxs intellektual faoliyati ko'rsatkichlarini saqlovchi ajratilgan omillar har xilda shakllantirilishi mumkin. Shaxs intellektual faoliyati strukturasi alohida komponentlarining ifodalanganligi masalalarni osonroq hal qilish imkonini beradi. Shaxs intellektual faoliyati jarayonida inson yaxshi ishlovchi komponentlarga tayanadi, chunki unda doimo o'zining

kuchli tomonlaridan foydalanishga intiladi.

Ajratilgan omillarning o'xshashligi bo'yicha biz shaxs intellektual faoliyatini strukturaviy tashkillashtirishning to'qqizta turini xarakterladik (2-Jadval).

2-Jadval

Shaxs intellektual faoliyatini individual-tipologik farqlari

Tur	Namoyon bo'lish xususiyatlari
Ijtimoiy operatsional	Yaxshi ijtimoiy operatsional tayyorgarlikka ega, fikrlash operatsiyalarining yuqori tezligi. Ijtimoiy masalalar aniq qo'yilganida tezda mustaqil yechim keladi
Ijtimoiy aksiologik	Texnik jihozlanishi kuchsiz, biroq intellektual faoliyatning anglashilganligi, "zaryadlanishi" yuqori, va tunning hisobiga shaxs hammami g'oyalari va fikrlari bilan zaryadlaydi va ularni amalga oshirish murakkab vazifalarni bajarish imkonini beradi
Ijtimoiy ekstravertirlangan	Shaxs vazifalarni ijtimoiy faoliyatini amalga oshirish maqsadida hal qiladi
Ijtimoiy-emosional	Shaxs faoliyati turli xil emosional kechimmalar bilan birga kechadi, bu – yoki uni tez harakat qilishga undaydi, yo bo'lmasa konkret vazifani hal qilishdan chalg'itadi, "fikrlashning xaotikligi" ifodalangan
Ijtimoiy-uyg'un	Lokus-nazoratning qulay ifodalanishi, hayotdagi bilan belgilangan vazifalarni bajarishga qat'iy yo'nalganlik, ularni amalga oshirishga bo'lgan ishonch berilgan vazifalarni hal qilish imkonini beradi
Ijtimoiy konkret	Shaxs o'zining intellektual harakatlarini konkret dolzarb vazifalarni hal qilishga qaratadi
Ijtimoiy mavhum	Shaxs murakkab intellektual "manipulyasiyalar"ni bajarar, qonuniyatlarini izlar ekan, o'zining intellektual harakatlarini mavhum, nazariy vazifalarni hal qilishga qaratadi
Ijtimoiy intellektual-chidamli	Shaxs, intellektual faoliyatidagi omadsizliklarni "foydali kechimmalar"ga aylantirar ekan, stressga qarshi turadi, muvaffaqiyatga turtki bo'ladigan shahd paydo bo'ladi
Generatsiyalovchi	Omil bo'yicha yuqori baho olgan shaxs intellektual faoliyatining ifodalangan mahsuldorligiga ega bo'ladi

Xulosalar. Shunday qilib, shaxs kamolotida intellektual faoliyatining aniqlangan turlariga xarakteristikasiga quyidagi xulosalarni beramiz.

1. Shaxs intellektual faoliyatining sosial-operatsional turi shaxsning ijtimoiy intellektual ish ko'nikmalariga ega ekanligini ko'rsatadi va aniqlaydi: nisbatan sodda ma'lumotlar va bilimlar zahirasini; tahliliy-sintetik qobiliyatlarni, predmet va hodisalarni o'zaro taqqoslashni bilish; umumlashtirish, mavhumlashtirish qobiliyati, ilmiy tushunchalar tizimining shakllanganligi; fikrlash operatsiyalarini egallaganligi (matematik tahlil, sintez, abstraksiya, umumlashtirish, mantiqiy xulosa); hududiy obrazlar bilan operatsiyalar bajarish; verbal qisqa muddatli xotiraning rivojlanganligi.

2. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-aksiologik turi shaxs intellektual faoliyatining anglashilganligi bilan belgilanadi: maqsadlarning, hayot jarayonining, qiziqishning, hayotning emosional boyligining, o'z-o'zini tasdiqlaganlikdan qoniqish, muhit sharoitlariga orientatsiya olishning, olingan natijaga bog'liq holda istiqbollarni ko'rishning. Bundan tashqari, uni intellektual faoliyatga uning mazmuniga erishish maqsadida «qo'shilish» xarakterlaydi.

3. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-ekstravertirlangan turi muloqot qadriyatining intellektual faoliyatga qo'shilganida dominantligini belgilaydi; uni al'truistik, o'z-o'zini tasdiqlash va boshqalarni qabul qilish qadriyatlarini xarakterlaydi.

4. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-uyg'un turi shaxsning hayotiy vazifalarini amalga oshirishi natijasida uning potensial uyg'unligi darajasini aks ettiradi va bu shaxsiy xarakteristikalarining faolligiga va uyg'unlashishiga olib keladi.

4. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-emosional turi emosional xabardorlik, o'z his-tuyg'ularini boshqarishi, empatiya va boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tanib olish bilan xarakterlanadi; u shaxs intellektual faoliyatining emosional boyitilganligi bilan belgilanadi.

5. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-konkret turi konkret reglamentlovchi sharoitlarda shaxsiy ma'no bilan boshqariladigan o'z shaxsiy tajribasiga tayanib turib ijtimoiy vaziyatni

tahlil qilish imkonini beradi.

6. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-mavhum turi kreativlik, o'z-o'zini boshqarish va o'z-o'zini nazorat qilish orqali ifodalanadigan ijtimoiy mavhum masalalarni yechishga yo'naltirilganlik bilan xarakterlanadi.

7. Shaxs intellektual faoliyatini sosial intellektual-chidamli turi stressga qarshi turish, unga qarshilik ko'rsatish qobiliyati bilan xarakterlanadi; uning boshqalardan farq qiladigan tomoni ijtimoiy istalganlik, emosional barqarorlik, ekspressivlik va intellektual qiyinchiliklarni yengishdagi jasorati; u intellektual masalalarni yechishdagi osonlik va ishonchlikni belgilaydi.

8. Shaxs intellektual faoliyatini sosial-generatsiyalovchi turi shaxsning o'z shaxsiy imkoniyatlarini ayni damda mavjud bo'lgan vaziyatni aniqlash mantig'i bilan bog'lash orqali muvaffaqiyatli ishlashini aks ettiradi.

Adabiyotlar

1. Avlaev O. U., Abdujalilov Sh. A. rolan The of social intelligence in personal maturity. International journal of psychosocial rehabilitation. Scopus. Voles. 24, Chair 06, 2020 ISSN: 1475-7192. Page No. 428 – 436

2. Avlaev O. U., Burkhanov, a. a., handbook one d. m., m. a. Norkuzieva intellectual factor affecting the dynamic of the individual. "TEST engineering & management". Scopus. May-June 2020 ISSN: 0193-4120 page no. 693 – 702

3. Ananiv V. A. Osnovi psychologist zdorovya matter. Kniga 1. Osnovi psychologist zdorovya conceptual matter. - Sp out, 2006

4. Ananiv B.G. O problemax sovremennogo chelovekoznaniya. M. Nauka 1977. 158-159.

5. Bodalev A.A. Mejlichnostnoe vospriyatie I ponimanie. Obtshestvo I lichnost.M. Pedagogy, 1983.

6. G'oziev E.G'. Tafakkur psixologiyasi.- T., 1990.

7. Bodalev A.A., Stolin V.V.Obshaya psixodiagnostika. - SPb.,2000.- 440 s.

8. Brushlinskiy A.V., Temnova L.V. Intellektual'niy potentsial lichnosti i reshenie npravstvennix zadach // Psixologiya lichnosti v usloviyax sosial'nix izmeneniy. - M., 1993.

9. Burlakova N.S., Oleshkevich V.I. Proektivnie metodi: teoriya, praktika primeneniya k issledovaniyu lichnosti rebenka. - M., 2001. - 352 s.